

**СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
У ПЕРІОД ВПРОВАДЖЕННЯ РЕФОРМ
2010–2012 РР.**

У 2012 р. виповнилось двадцять років від зародження ідеї соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Вважаючи, що раціональна і цілеспрямована діяльність у галузі соціального управління, розробка стратегій соціальних реформ неможливі без систематичної адекватної оцінки, урахування характеру та спрямованості процесів, які відбуваються в суспільстві, що трансформується, Н.Паніна у 1992 р. здійснила пілотне дослідження “Соціальне самопочуття та психологічний стан населення України”, яке вважала апробацією систематичного моніторингу змін в українському суспільстві.

Як ініціатор і головний методолог проекту моніторингу Н.Паніна у системі показників значну роль відводила індексу соціального самопочуття населення – його динаміці та соціально-груповій диференціації. Починаючи з 1995 р., цей показник дає можливість узагальнено оцінювати особливості сприйняття людиною свого місця у суспільстві. Його значущість була обґрунтована Н.Паніною і Є.Головахою [1].

Підхід, розроблений цими науковцями, дає змогу вимірювати один з найважливіших показників благополуччя людей об’єктивно, уникаючи впливу ситуативних емоційних станів.

Нагадаємо, що діапазон шкали соціального самопочуття ПСС-20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль). Для визначення загального рівня соціального самопочуття населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вище, ніж 43 бали, – високий.

Особливий інтерес викликає соціальне самопочуття населення в ситуації суспільної нестабільності. На початку 2010 р. був задекларований курс на проведення масштабних суспільно-економічних реформ. Ледь адаптувавшись до попередніх умов життя, ще не оговтавшись від економічної кризи та її наслідків, населення вимушене було знову пристосовуватись. Про дезорієнтованість населення у нормативно-правовому полі свідчить деяке підвищення індексу аномійної деморалізованості населення. Значення індексу від 9 до 12 балів означає її підвищений рівень. Значення вище 12 балів – високий. Упродовж усіх років спостережень рівень аномійної деморалізованості є високим, найгірше значення його було зафіксоване у 1999 р. – 14.0 балів. Далі спостерігаємо поступове невелике зниження цього показника, особливо він знизився у 2005 р. на хвилі сподівань, що породжувала “помаранчева революція”. Тільки економічна криза 2008 р. призвела до деякого “сплеску”, що пішов на спад вже у 2010 р. [2, с. 248–249]. Якщо у 2010 р. він мав значення 12.9, то у 2012 р. вже зріс до 13.3, майже до рівня 2001 р., – 13.6 бала.

У докризовому 2008 р. уперше за період спостережень індекс соціального самопочуття впритул наблизився до середнього значення (39.4 бала, коефіцієнт варіації – 0,23). Це означало, що частка громадян України, яким не вистачало соціальних благ, уже майже не перевищувала відсоток тих, хто не відчував себе у стані соціальної депривації [3, с. 261]. У 2009 р., коли економічна криза вже півроку вирувала у країні, значення ПСС становило 38.9 (коефіцієнт варіації – 0,22). У квітні 2010 р. воно незначно знизилось – до 38.5 (коефіцієнт варіації – 0,23), але так і не опустившись до рівня 2006 р. – 38.3 (коефіцієнт варіації – 0,23), що свідчило про засвоєння адаптивних навичок значною частиною населення [4]. Але ці навички ще не набули стійкого характеру: у 2012 р. ПСС дорівнює 37.4 (коефіцієнт варіації – 0,24). Ми спостерігаємо його падіння до рівня 2004 р. 37,3 (коефіцієнт варіації – 0,22), коли він уперше подолав нижню межу середнього рівня соціального самопочуття.

Про погіршення соціального самопочуття населення України під час масштабного реформування у важливих сферах життєдіяльності свідчать дані, наведені у таблиці 1,

Таблиця 1
Відсоток громадян України, яким бракувало певних соціальних благ, 2010–2012 рр.

“Чого з переліченого далі Вам бракує?”	2008	2010	Різниця відсотків 2008–2010	2012	Різниця відсотків 2010–2012	Різниця відсотків 2008–2012
Уміння жити за нових суспільних умов	34,9	33,2	1,7	32,3	0,9	2,6
Здоров'я	45,8	46,5	-0,7	50,1	-3,6**	-4,3*
Належної роботи	37,0	46,5	-9,5*	48,7	-2,2	-11,7*
Необхідного одягу	21,0	23,7	-2,7	24,1	-0,4	-3,1**
Гарного житла	34,1	35,1	-1,0	39,0	-3,9**	-4,9*
Сучасних економічних знань	38,2	38,5	-0,3	39,7	-1,2	-1,5
Упевненості у власних силах	29,7	28,2	1,5	34,7	-6,5*	-5,0*
Необхідної медичної допомоги	48,4	52,1	-3,7**	57,7	-5,6*	-9,3*
Модного і гарного одягу	32,3	35,6	-3,3**	36,4	-0,8	-4,1*
Необхідних меблів	27,0	27,4	-0,4	29,0	-1,6	-2,0
Сучасних політичних знань	27,5	24,7	2,8	29,4	-4,7*	-1,9
Рішучості в досягненні своїх цілей	27,2	27,9	-0,7	33,9	-5,0*	-5,7*
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	48,4	49,4	-1,0	54,8	-5,4*	-6,4*
Можливості повноцінно проводити відпустку	53,6	58,8	-5,2*	60,9	-2,1	-7,3*
Можливості мати додатковий заробіток	41,8	47,2	-5,4*	51,3	-4,1**	-9,5*
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	32,2	32,4	-0,2	32,0	0,4	0,2
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	22,4	23,9	-1,5	28,8	-4,9*	-6,4*
Повноцінного дозвілля	44,1	45,7	-1,6	47,5	-1,8	-3,4**
Можливості працювати із повною віддачею	27,1	32,7	-5,6*	35,2	-2,5	-8,1*
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	48,9	49,8	-0,9	52,1	-2,3	-3,2

* Різниця відсотків значуща на рівні 1%; ** – на рівні 5%.

де сучасна ситуація із задоволенням конкретних соціальних потреб людей порівнюється з результатами опитування щодо недостатності соціальних благ у 2008–2010 рр.

Найнагальнішою незадоволеною потребою населення України є нестача належної роботи: за 2008–2010 рр. відсоток людей, яким її бракувало, зріс на третину. Ми бачимо, що криза 2008–2010 рр. мала більш вагомий вплив на цей показник, ніж час реформ. Офіційний рівень безробіття, за даними Держстату, становив на квітень 2012 р. 1,7%. Він скоротився порівняно з початком 2011 р. на 0,5%. Але більшість тих, кому бракувало роботи, – це працівники ринків, що масово закриваються під тиском супермаркетів; малі підприємці, що банкрутують унаслідок скорочення купівельної спроможності громадян; будівельники та ремонтники. Вони, як правило, не реєструються у центрах зайнятості. Якщо під час кризи суттєво зросла кількість людей, які не мають можливості “працювати з повною віддачею”, то під час реформ вона теж зросла, але лише на 2,5%. Це пов’язано насамперед з тим, що внаслідок скорочень працівники вимушені робити не за фахом, а там, де знайшли роботу, навіть таку, яка не відповідає їхньому кваліфікаційному рівню, але наразі ця відповідність вже не дуже бентежить людей. Аби був додатковий заробіток. Під час економічної кризи потреба в ньому зросла суттєво – на 5,6%, але й часи реформ стали не найкращими в цьому сенсі: кількість бажаючих мати додатковий заробіток зросла ще на 4,1%. Даний факт опосередковано свідчить про підвищення ініціативності населення, можна говорити про деяке зниження патерналістських настроїв. Але, попри декларації влади про стабілізацію економічної ситуації в країні, ринок праці знаходиться в стані депресії, яка зумовлена значною недостатністю робочих місць.

Зростає кількість пересічних громадян, яким бракує матеріальних благ. Якщо під час кризи більшими темпами зростала частка людей, яким не вистачало “модного та гарного одягу”, а 23,7% людей – необхідного одягу, то у

2012 р. зафіксоване суттєве зростання кількості респондентів, яким не вистачає гарного житла (39% порівняно з 35,1% у 2010 р.), та на 1,6% зросла кількість тих, кому не вистачало необхідних меблів.

Невдала державна політика в галузі охорони здоров'я, багаторічне її фінансування за залишковим принципом, неможливість отримати ніби гарантовану державою належну безоплатну медичну допомогу і необхідні обстеження призвели до того, що відсоток людей, яким не вистачає “необхідної медичної допомоги” за роки кризи зріс на 3,7%. Різке зростання цін навіть на доступні колись ліки, нестача вакцин для планової вакцинації немовлят, подальше розгортання епідемії туберкульозу, відсутність медикаментів та навіть систем переливання крові у лікарнях на тлі постійних розмов про страхову медицину в планах реформування медичної галузі призвели до того, що під час реформування країни 57,7% громадян відчувають нестачу необхідної медичної допомоги. Якщо у 2010 р. майже половина респондентів (46,5%) відповіли, що їм “не вистачає здоров'я”, а цей показник мало змінився упродовж усіх років спостереження, то у 2012 р. він погіршився суттєво – до 50,1%, що свідчить про необхідність кардинальних змін у соціальній політиці держави. На стан здоров'я населення України також негативно впливає той фактор, що внаслідок матеріальної скрути люди не мають “можливості повноцінно проводити відпустку” (суттєве погіршення за два роки кризи на 5,2% і під час проведення реформ – ще на 2,1%) і половина населення не може “харчуватися відповідно до своїх смаків”, а третина стабільно протягом усіх років спостережень навіть не має “можливості купувати необхідні продукти”.

Якщо у 2010 р. ми фіксували, що за період спостережень, а саме з 1995 р., практично не змінювалась ситуація з забезпеченням потреб населення у правовому захисті – близько половини громадян зазначали, що їм не вистачало юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів [4, с. 252], то під час реформування правової системи (но-

вий Податковий кодекс, пенсійна реформа, необхідність вирішення багатьох питань за зверненням до суду або до нотаріату) суттєво, до 54,4%, зросла частка респондентів, яким не вистачає юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів.

Про деяку розгубленість населення у розумінні політичної ситуації в країні свідчить і суттєве, на 4,7% порівняно з 2010 р., зростання кількості людей, яким бракує сучасних політичних знань. Раніше ми фіксували, що у 2010 р. частка таких респондентів порівняно з 2008 р. зменшилася на 2,8%.

Поряд з цим спостерігаємо поступове пристосування населення до життя в ринкових умовах, навіть під час кризового стану суспільства та його реформування: вже п'ять років зменшується частка людей, яким бракує "упевненості у власних силах". Поки що цей процес не є статистично значущим, але тенденція вже чітко сформована. Нові умови господарювання викликали деяке підвищення відсотка громадян, яким не вистачає "сучасних економічних знань". Але про те, що населення наразі перебуває у стані невизначеності та дезадаптованості, свідчать дані про різке зростання, на 6,5%, частки респондентів, яким не вистачає упевненості у власних силах. У 2008 та 2010 рр. ми відмічали, що цей показник повільно, але зменшується, що в сукупності з іншими показниками давало змогу позитивно оцінювати наслідки трансформаційних процесів, говорячи про формування особистісних якостей нового, інтернального типу. Дезорієнтація у сучасному суспільному становищі внаслідок різкої зміни законодавчої бази та умов господарювання призвела до значного підвищення відсотка людей, які відчують брак ініціативності й самостійності у розв'язанні життєвих проблем.

Відомо, що структура соціальних потреб, дефіцит у забезпеченні яких відчуває населення, значною мірою залежить від соціально-демографічної категорії. Розглянемо як змінилось соціальне самопочуття населення в цьому сенсі порівняно з показниками 2010 р. (табл. 2).

Таблиця 2
Значення ПСС–20 для різних категорій населення України

<i>Категорії населення</i>	<i>2010</i>	<i>2012</i>
<i>Населення України</i>	38.6	37.4*
<i>Стать</i>		
Чоловіки	39.6	38.3*
Жінки	37.8	36.6*
<i>Вік</i>		
до 30	39.4	38.1*
30–55	38.4	37.7**
56 і старші	38.2	36.3*
<i>Сімейний стан</i>		
Ніколи не був(ла) у шлюбі	39.9	38.4*
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	38.8	37.9*
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	38.0	36.4*
Розлучений(на) офіційно	37.5	36.2*
Розлучився(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	38.2	35.0*
Вдівець (вдова)	37.2	35.6*
<i>Освіта</i>		
Початкова, неповна середня	37.2	35.7*
Середня загальна	38.5	37.0*
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	38.3	37.5*
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)	38.7	38.3
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступень)	41.9	40.7*
<i>Національність</i>		
Українець	38.4	37.1*
Росіянин	39.4	38.9
Інша	39.5	37.0*
<i>Місце проживання</i>		
Київ	39.9	40.4
Велике місто	39.4	38.3*
Невелике місто	39.3	37.1*
Село	36.9	36.2**

*Різниця балів значуща на рівні 1%; ** – на рівні 5%.

Розрив між чоловічим і жіночим самопочуттям не зменшується, воно пропорційно погіршилося порівняно з 2010 р. Але якщо соціальне самопочуття чоловіків досі у межах

середніх значень, соціальне самопочуття українських жінок перетнуло межу поганого самопочуття та становить 36.6 бала. Це пояснюється тим, що жінки в українському суспільстві традиційно більш відповідально ставляться до проблем своїх дітей, які загострились внаслідок реформування системи освіти та відсутності належного медичного обслуговування. Багато жінок віком 35–40 років не витримують конкуренції на ринку праці, а старші відчули розчарування внаслідок впровадження нового пенсійного законодавства та підвищення пенсійного віку. Якщо розглядати рівень задоволення соціальних потреб залежно від віку, то потрібно відмітити, що навіть криза не призвела до такої значної диференціації, яка відбулась під час реформування. За загального суттєвого зниження соціального самопочуття люди похилого віку більш гостро відреагували на це порівняно з молоддю та громадянами середньої вікової категорії.

У головних поселенських групах соціальне самопочуття змінилось під час кризи та реформування по-різному. Показник ПСС киян навіть несуттєво зріс, бо вони порівняно з іншими мають вищу зарплатню, роботу та комфортніші умови життя. Якщо під час кризи ми відмічали, що тільки селяни “випадають” за межу середнього рівня ПСС, а всі інші мають його на приблизно однаковому рівні, то у 2012 р. спостерігається його суттєве зниження навіть у жителів великих міст. Зовсім до верхньої межі поганого самопочуття дійшло самопочуття жителів невеликих міст. Відсутність кредитування, високі ціни на добрива, паливо та низькі закупівельні ціни на продукцію сільського господарства, відтік до міст працездатних людей тощо вплинули на значне зниження соціального самопочуття мешканців села.

Якщо ми розглянемо рівень соціального самопочуття залежно від сімейного стану, то його зниження у 2012 році по всіх категоріях громадян є суттєвим. Найгірше почувалися люди одинокі: вдівці (вдови), розлучені офіційно та неофіційно, навіть ті, які ніколи не перебували у шлюбі,

хоча їхнє становище є кращим за інших. Найменший відносний рівень зниження самопочуття спостерігається у респондентів, що перебувають у зареєстрованому шлюбі. Традиційно люди відчують себе більш захищеними в сімейному колі.

Рівень освіти теж суттєво впливає на соціальне самопочуття людей під час кризових станів у суспільстві. Під час реформ спостерігається значне його зниження, особливо у людей, які мають початкову та неповну середню освіту. Відомо, що це переважно мешканці села похилого віку та молодь, яка не впевнена у своєму майбутньому. Навіть у спеціалістів вищої кваліфікації рівень соціального самопочуття значно знизився, хоча й досі знаходиться на середній позиції.

Якщо в попередні роки національність громадян України практично не впливала на рівень їхнього самопочуття, то дані останнього опитування виявили тривожну ознаку. Несподівано різким виявилось падіння соціального самопочуття в українців та людей інших національностей (крім росіян). Ми лише констатуємо цей факт, бо наукове пояснення цього явища потребує додаткового масштабного дослідження. Але можна припустити, що до такого стану призвела невважена національна політика держави, штучне педалювання мовного питання, а також географія розселення етнічних груп.

Як бачимо, економічна криза хоча і призвела до зниження рівня соціального самопочуття майже всіх категорій населення України, але рівень зниження ПСС був не такий катастрофічний, як під час реформування країни. Виявилось, що люди за часи довготривалого трансформаційного процесу, що триває в державі вже майже двадцять років, набули навичок життя у ринкових умовах і частково позбулися патерналістських настроїв. Більш суттєво на зниження рівня соціального самопочуття впливає не матеріальна скрута, а невизначеність “правил життя” і необхідність знову і знову адаптуватись до нових норм і правил. Для населення, на наш погляд, рефор-

мування проходило б не так боляче, якби одночасно впроваджувалися покрокові, зрозумілі для всіх зміни державної соціальної політики.

Література

1. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – К. : Ин-т социологии, 1997. – 63 с.

2. Загороднюк Т. Зміни соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства / Т.Загороднюк // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. Т.1 : Аналітичні матеріали / за ред В.Ворони, М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2011. – С. 245–256.

3. Головаха Е. Соціальне самопочуття населення України: тенденції змін 1995–2008 / Е.Головаха, Н.Паніна // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 259–266.

4. Загороднюк Т. Соціально-психологічний стан населення України / Т.Загороднюк // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. В.Ворони, М.Шульги. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – С.282–288.